
Middeleeuse amperspektiewe en die ontwikkeling van die Protestantse versetleer in die sestiende eeuse Duitse politieke denke, 1531-1550

A.W.G. Raath

Navorsingsgenoot, Departement Geskiedenis

Universiteit van die Vrystaat

RaathA@ufs.ac.za

Abstract

Medieval perspectives on office and the development of Protestant resistance theory in sixteenth century German political thought, 1531-1550

*Manegold of Lautenbach's tract *Liber ad Gebehardum* (c. 1085) was a response to the excommunication of Henry IV by Gregory VII. Under the heading *Quod rex non sit nomen nature, sed vocabulum officii*, Manegold considers the issue of kingship, tyranny and resistance to oppression. Manegold maintains that although all honour is due to the office of king, kingship, like ecclesiastical powers is only the name of an office. When the person appointed to a specific office is put out of office, he is no longer what he was, and the honour due to the office is not to be paid to him. Whoever pays him the reverence due to his lost office is rather a transgressor than the keeper of the laws; whereas if he commands that which is against the Lord, he is by no means to be obeyed, but rather to be resisted with all freedom. The apostle who bade all to obey the powers, chose rather to die than yield to Nero, thus teaching us by his example that when we cannot obey God and the secular power, we should obey God rather than men. Manegold's emphasis on the*

powers of rulers attached to their respective political offices and not to their persons, resounded through the history of political thought. Some of his ideas surfaced in the Lutheran struggle against tyranny. Justus Menius (1499-1558) advanced the notion that self-defense is a form of legitimate resistance to the exercise of tyrannical power by political rulers. His views together with those of Manegold and other Medieval authors shaped the contents of the Magdeburg Confession (1550). By the time the Confession was drafted, Nicolaus von Amsdorff (1483-1565) and other Lutheran pastors had linked the duty to resist tyrannical rulers to the idea of office – thereby drafting the outlines of a doctrine that served as a platform for resisting rulers exceeding the limits of their political authority.

1. Inleiding

In 2010 verskyn 'n belangwekkende artikel van John Witte, "Rechte, Widerstand und Revolution in westlicher Tradition: frühe protestantische Grundlagen".¹ In dié publikasie wys Witte op die verdiepende insig wat navorsing die afgelope half eeu op die ontwikkeling van Romeinsregtelike begrippe soos regte (*iura*), vryhede (*libertates*), kompetensies (*facultates*), gesaghebbers (*potestates*) en daarmee verbonde begrippe in Reformatoriese versetkonteks gebring het.² Voorts toon hy aan hoe dié begrippe deur neoskolastieke denkers ontwikkel en toegepas is. Derdens, wys hy op die belangrike rol wat die Maagdenburgse Belydenis van 1550 ter ontplooiing van die Reformatoriese versetteorie by Theodor Beza (1516-1605) gespeel het. Hierdie artikel sluit aan by Witte se werk deur op drie aspekte te fokus: Eerstens, verhelderend op die Middeleeuse ampsteorie te fokus. Tweedens, deur die ontplooiende Lutherse versetdenke by oorweging van passiewe verset, aktiewe weerstand en noodweer ter beskerming van burgervryhede na te spoor. Derdens, word die ontplooiende versetdenke in die Lutherse tradisie met verwysing na die publikasies van Justus Menius (1499-1558) en Matthias Flacius (1520-1579) en die implikasies daarvan aan die orde gestel.

1 J. Witte, Rechte, Widerstand und Revolution in westlicher Tradition". In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung: Kanonische Abteilung* 127 (2010):1485-1519.

2 J. Witte, "Rechte, Widerstand und Revolution, p. 1485 e.v.

2. Middeleeuse ampsperspektiewe

2.1 *Middeleeuse standpunte oor politieke ampsgesag – die ampsbeskouings van Gregorius VII en Johannes van Salisbury*

Die gedagte van koningskap as ampsinstelling en dat gesag die ampsgebonde bevoegdheid van vorste is, kom reeds in die negende eeu by die Konsilies van Parys en Worms (829 n.C.) na vore – koninklike gesag is 'n *ministerium a Deo commissum*, dat die *Rex recte agendo* handel en dat versuim om in ooreenstemming met ampspligte op te tree, tirannie daarstel. Pous Gregorius (1073-1085) verwys na die Bybelteks in Romeine 13:1 en Mattheus 22:21 ter aanduiding dat alle gesag deur God verleen word, dat kerklike en politieke gesag geskei is en dat die verlening van gesag 'n openbaring van God is.³ By navolging van Aurelius Augustinus verklaar Gregorius dat politieke gesag deur die werk van die duiwel en die sonde genoodsaak is.⁴ In die 12de eeu stel Johannes van Salisbury (1120-1180) die goddelike oorsprong van aardse gesag selfs sterker: "For all power is from the Lord God, and is with Him always, and is His forever. Whatever the prince can do, therefore, is from God, so that power does not depart from God, but is used as a substitute for His hand, making all things learn His justice and mercy. Whoever therefore, resists power, resists what is ordained by God [Romeine 13:2], in whose power and at whose will it may be removed from them or limited."⁵

2.2 *Manegold van Lautenbach se uitbouing van die Middeleeuse politieke ampsteorie*

2.2.1 *Manegold se onderskeid tussen verbondsmatige ampsgesag en tirannie*

Vorstelike gesag as ampsbevoegdheid ontwikkel in die 11de eeu tot 'n normatiewe raamwerk vir vorstelike gesagsuitoefening by Manegold van Lautenbach (ongeveer 1085). In sy opinie oor die ekskommunikasie van Hendrik IV deur Gregorius VII, handel Manegold in hoofstuk XXX van sy *Liber ad Gebehardum, Quod rex non sit nomen nature, sed vocabulum officii* met vorstelike

3 Gregorius VII, "Registrum", In: J.-P. Migne (Red.), *Patrologia Cursus Completus*. Bd. 148. Parisinorum: Petit-Montrouge (1853), Bk. 2, ep. XXI; Bk. 3, ep. 7; Bk. 7, ep. 21, 23, 25.

4 Gregorius, "Registrum", Bk. 8, ep. 21: "Quis nesciat reges et duces ab iis habuisse principium, qui Deum ignoventes, superbia, rapinis, perfidia, homicidis, postremo universis sceleribus ..."

5 Johannes van Salisbury, 1992, *Policraticus*, IV, 1-2; VIII, 17-18 & VI, 25.

gesag as genormeerde ampsbevoegdheid. Manegold onderskei eerstens tussen vorstelike gesag en tirannie; tweedens, begrond hy ampersgesag in die verbond ingevolge waarvan politieke gesag aan die vors oorgedra word. Van eersgenoemde verklaar Manegold dat die koninklike aansien en gesag verhewe is bo alle ander maghebbers, dat dié amp nie deur die bouse mense uitgeoefen kan word nie, maar deur diegene wat uitmunt in wysheid, geregtigheid en geloof: “For the people do not set him over them, but that he may defend them from tyranny and wickedness of others.”⁶ Indien ’n vors wat verkies is om die bouse te onderdruk en die opregtes en deugsames te beskerm, ’n vervalle karakter openbaar, goeie mense vervolg en onderdane aan tirannie onderwerp, val hy uit sy vorstelike stand en amp, “that the people are free from his overlordship and their allegiance, since he has obviously, been the first to break the compact by which he was set up ...”⁷ Die tweede aspek behels dat die onderdane nie van verraad beskuldig kan word indien so ’n vors troubreuk pleeg en onderdane hul band met die politieke heerser verbreek nie. Vervolgens gebruik Manegold ’n voorbeeld uit die boerelewe van sy tyd: Indien ’n varkboer teen goeie betaling, die sorg vir sy varke aan ’n opsigter toevertrou, net om te vind dat in plaas van goeie versorging, die opsigter hulle steel, vermink en verwoes, sal hy die trouelose opsigter ontslaan en sy beloofde vergoeding weerhou. Dieselfde beginsel maak Manegold op tirannieke vorste van toepassing: “(S)o much the more should any king, who tries to drive his people into error instead of governing them, be deprived of all power and honour which he receives among men as men are of more value than hogs.”⁸ Vervolgens onderskei Manegold in meer detail tussen vorste en tiranne: “To be a king is one thing, to be a tyrant another. Since emperors and kings receive fealty and reverence for the security of the government of their kingdoms, by the clearest of reasons they lose both fealty and reverence if they begin to act as tyrants, without any breach of faith or loss of piety [on the part of their subjects].”⁹

6 Manegold, 1891. “Ad Gebehardum”. In: Libelli de Lite, I, p. 365. Alle vertalings van Manegold se Ad Gebehardum is uit M.T. Stead, “Manegold of Lautenbach”. In: The English Historical Review, Januarie 1914, Vol. 29(113), pp. 1-15.

7 Manegold, “Ad Gebehardum”, p. 365.

8 Manegold, “Ad Gebehardum”, p. 365.

9 Manegold, “Ad Gebehardum”, p. 365.

2.2.2 *Manegold oor ampsbegronde owerheidsgesag, tirannieke ampsaantasting en regmatige verset*

Met verwysing na Hendrik IV se ekskommunikasie, argumenteer Manegold soos volg: Hendrik was 'n swak regeerder; hy was 'n tiran wat sy gesag behoort neer te gelê het. In antwoord op die teenparty se klem op die onaantasbaarheid van vorstelike gesag (met verwysing na 1 Petrus 2:13 en 17) merk Manegold op dat onderdane gehoorsaamheid aan gesagsdraers in amp verskuldig is, maar “koningskap” soos die ampte van biskop en priester en ander geestelike gesagsdraers is slegs verwysings na die onderskeie ampte wat hul beklee: “When any of these is put out of office given him for certain reasons, he is no longer what he was, and the honour due to his lost office, is rather a transgressor than a keeper of the laws; whereas if he commands that which is against the Lord in his dominions, he is by no means to be obeyed, but rather to be resisted with all freedom.”¹⁰ Diegene wat hul teen Hendrik verset nadat hy uit sy amp gestel is, tree dus nie in stryd met die vermaning van die apostel op nie – die apostel wat 'n beroep op almal doen om die owerhede te gehoorsaam, het verkies om te sterf eerder as om Nero te gehoorsaam en so deur sy voorbeeld te leer dat ons nie God en die tirannieke politieke gesag kan eerbiedig nie, en derhalwe God eerder as mense gehoorsaam moet wees.¹¹ Dit is dus boos – selfs lasterlik – om 'n koning wat uit sy amp geval het, te gehoorsaam. Vanuit dié perspektief benader Manegold die kwytskelding van die Duitse onderdane van hul eed van trou aan Hendrik: “No man can make himself king or emperor, and so the people set some one man over them, that he may govern and rule them by reason of his righteous authority, that he may render to each his own, encourage the just, suppress the unjust, in a word, to do justice to all men. But if at any time he infringes the compact by which he was set up, and breaks forth into disquieting and confounding and destroying what he was set up to keep in order, then on the ground of right reason, he absolves the people from the allegiance which bound them to fealty to one another, since he himself has first broken faith. Besides, the people do not by any means bind themselves by oath to obey all his bad whims, nor does the compulsion of their allegiance force them to follow wherever fury and madness may drive him.”¹²

¹⁰ Manegold, “Ad Gebehardum”, p. 385.

¹¹ Manegold, “Ad Gebehardum”, p. 385.

¹² Manegold, “Ad Gebehardum”, pp. 391-392.

Hendrik se swak regering het sy onderdane bevry van hul trou aan hom en gevolglik het hy sy aanspraak op die koningskap verbeur: "For his oath binds the swearer to fulfil his oath. But when he, instead of governing the kingdom, takes advantage of his power to rule despotically, the swearer is absolved from his oath; and the people are free to depose [the king] and set up another, since he has clearly been the first to depart from the agreement that binds them to one another ... When he begin to drive the people, whom he ought to rule, into error, it was wrong to fulfil any oaths sworn to him, because he had ceased to be king."¹³ Manegold se ampsteorie vertoon verskeie ooreenkomste met die 18de eeuse sosiale kontraktheorie: Die koning is 'n amptenaar wat deur die onderdane verkies word om hul teen plaaslike wanorde en buitelandse onderdrukking te beskerm; solank die koning die voorwaardes van sy verkiesing nakom, is sy onderdane troupligdig; by sy gesagsmisbruik word hulle van hul trouverpligtinge vrygestel en kan hulle sonder enige troubreuk 'n ander vors aanwys. Wat die Pous betref, laat Manegold ruimte vir pouslike advies en ongeldigverklaring van die onderdane se eedverpligtinge: "Thus he rather proclaimed to the people of God that these essentially void oaths were not to be kept, than give absolution from them."¹⁴

3. Die ontplooiing van die Lutherse denke oor politieke ampverpligtinge en die vraag oor legitieme noodweer

3.1 Luther se twee-ryke-leer en verset

Karel V se volharding om die Roomse geloof met geweld te handhaaf en die Protestantse geloof uit te roei, het Martin Luther tot reaksie beweeg: Geen wêreldse heerser het seggenskap oor die geloof, denke en gewete van die mens nie. In 1523 stel Luther dit soos volg op grond van sy twee-ryke-leer: "Das weltliche Regiment hat Gesetze, die sich nicht weiter erstrecken als über Leib und Gut und was äusserlich auf Erden ist. Den über die Seele kann und will Gott niemand regieren lassen als sich selbst allein."¹⁵ Luther het die wedersydse pogings van Pous en politieke regeerders om hul terreine te oorskry en in domeine buite hul bevoegdheidsfeer in te gryp, sterk veroordeel: "Solchen Unterschied dieser beiden Reiche muss ich immer einbläuen ... Denn der leidige Teufel hört ... nicht auf, diese beiden Reiche

13 Manegold, "Ad Gebehardum", p. 393.

14 Manegold, "Ad Gebehardum", p. 392.

15 Martin Luther, 1883-1987. *WA*, 27, p. 418, 4.

ineienander zu kochen ... Die weltlichen Herren wollen ... Christus lehren und meistern. Ebenso wollen die falschen Pfaffen ... lehren und meistern, wie man das weltliche Regiment ordnen soll. So ist der Teufel auf beiden Seiten sehr fleissig ... Gott möge ihm wehren ... Amen."¹⁶ Nie-Christene behoort nie verhoed te word om hul geloof te beoefen tensy hul onrus en oproer verwek. Kettery is 'n geestelike aangeleentheid wat nie met wapens vernietig, met vuur verbrand of in water verdrink kan word nie.¹⁷ Hiermee lê Luther die grondslag vir Reformatoriese godsdiensvryheid: "Hier nahm Luther vorweg, was später als religiöse Toleranz in Staatswesen aufklärerisch gefeiert wurde."¹⁸ Luther se twee-ryke-leer het 'n tweeledige effek: "Nicht um die Stadt zu dominieren, nicht um Politisches religiös zu überhöhen, vielmehr um konstruktiv zum gesamtgesellschaftlichen Zusammenleben beizutragen. Wie das Sakrale nicht politisiert werden soll, so soll umgekehrt das Politische nicht sakralisiert werden."¹⁹

3.2 Luther oor die boere-opstand van 1525

Die boere-opstand van 1525 in Duitsland, het Martin Luther se kritiek teen sowel die onderdrukkende owerheid as die opstandelinge ontlok. Luther het die onderdrukkers verwytdat hulle die behoeftige boerestand verdruk, uitsuig en letterlik hul bloed laat vloei deur hul te onderdruk en te mishandel: "ihr schindet und schröpft, eure Pracht und Hochmut zu führen, bis der arme gemeine mann es nicht ertragen kann ... Noch meint ihr, so fest im Sattel zu sitzen, dass man euch nicht ausheben könnte. Solche Sicherheit ... wird euch den Hals brechen, das werdet ihr sehen."²⁰ Luther pleit by die vorste om genade jeens die boere te toon in hul stryd teen die "wütenden, rasenden und unsinnigen Tyrannen", wat nie mat word van bloedvergieting nie. Indien die boere aan bewind sou kom, word die duiwel figuurlik gesproke die Ab, maar by die owerhede wat tirannieke heers, speel die duiwel se moeder die rol van Abbatis.²¹ Beide partye tot die konflik gedra hul nie soos van Christengelowiges verwag sou word nie. Ook die kerklike ampsdraers word deur Luther verwytdat hul nie hul profetiese taak jeens die tirannieke owerheid vervul nie, "die faulen und unnützen Prediger, die den Fürsten und Herren ihre Laster nicht (ins Gesicht) sagen ... solche schnargen im

16 Luther, *WA*, 3: "Psalmen-Auslegung", II, by Psalm 82, p. 471.

17 Kyk Luther, *WA*, 11, p. 264, 2-5; 268, 27-32; 269, 7-8.

18 Peter Lampe, "Widerstand bei Luther: Vortrag auf die Rittertag der Pommerischen Genossenschaft in Worms 2017". In: *Der Greif*, 1 (2018), pp. 26-33 op 27.

19 Lampe, "Widerstand", p. 27.

20 Luther, *WA*, 18, p. 359 e.v.

21 Luther, *WA*, 18, p. 294.

Amt, tun nichts, das zu ihrem Amte gehöret, nur dass sie wie die Säue den Raum füllen, in dem sonst gute Prediger stehen sollten.”²² Luther kritiseer die boere-opstandelinge nie vanweë hul redes vir en motivering van die opstand nie, maar die geweldsmiddele wat hul ter hand neem – knuppels, sense en hooivurke – waarmee hul gewelddadige aanslag teen mense geloods word en teen die ordening van God geskied, soos in Romeine 13 beskryf.²³ Oproer is teen die gesonde verstand, skryf Luther in 1522, en tref in die reël nie die skuldiges, maar onskuldiges: “Darum ist ... kein Aufruhr recht, wie rechte Sache er [auch] immer haben mag ... Und [es] folgt allezeit mehr Schaden den Besserung daraus. Damit erfüllet wird das Sprichwort: Aus Übel wird Ärgeres.”²⁴ In 1525 wys hy daarop dat die gepeupel geen perke het nie en in hul is vyf tiranne versteek. Dehalwe is dit beter om deur ’n tirannieke owerheid regeer te word as om aan die hand van die gepeupel onreg te ly: “Der Pöbel hat und wess kein Mass, und in einem jeden stecken fünf Tyrannen. Nun ist’s besser, von einem Tyrannen, dass heist, von der Obrigkeit, als von unzähligen Tyrannen, dass heist, vom Pöbel, Unrecht zu erleiden.”²⁵ Oproer stig veelal chaos en bowe al het die boere-oproep tot ’n gemeenskap van goedere – ter regverdiging van ’n onchristelike gemeenskap van goedere – waarmee hul hul plundering van stapel gestuur het, niks met die inhoud van Handeling 2 en 4 in die Apostelgeskiedenis te make nie: “Unsere Bauern wollen der andern fremden Güter gemein haben und ihr eigen für sich behalten. Das sind mir feine Christen, ich mein, dass kein Teufel mehr in der Hölle sei, sondern allzumal in die Bauern sind gefahren.” In die Nuwe Testament maak die vroeë Christene nie aanspraak op die bates van Pilatus en Herodes om dit kommunaal te besit nie – soos die onsinnige boere doen – maar dié vroeë Christene het hul eie besittings verdeel en gemeenskaplik besit.²⁶ Volgens Luther is die Nuwe Testamentiese getuigenis duidelik, naamlik dat burgerlike moed vereis dat kritiek uitgespreek moet word en dat dit nie in geweld moet ontaard nie. Eerder mondelinge weerstand wat vredeliewend uitgespreek word en eiergting wat vermy word, “den Mund und die Hand voneinander scheiden. Das Maul soll ich nicht hingeben, dass ich das Unrecht billige; die Hand aber soll stille halten und sich nicht selber rächen”, sodat die Christen ook die ander wang draai en selfs die brandstapel nie vrees nie.²⁷ Luther plaas die klem op passiewe weerstand, sodat die Christen

22 Luther, WA, 3: “Psalm-Auslegung”, II, by Psalm 82, p. 471.

23 Luther, WA, 3: “Psalm-Auslegung”, II, by Psalm 82, p. 471.

24 Luther, WA, 8, p. 618.

25 Luther, WA, 19, p. 635.

26 Luther, WA, 18, p. 359.

27 Luther, WA, 28, p. 283 e.v.

soos Christus self, onreg met geduld moet verduur en slegs woordeliks moet weerstaan; oproer, daarenteen, vernietig die grondordening van die wêreld omdat dit die oproeriges nie alleen tot regter maak maar ook tot wrekters verhef: “Verbaler und passive Widerstand, Gewaltverzicht, das predigte der jüngere Luther, zusammen mit Leidensbereitschaft in der Christusunachfolge, falls das bedrängende Gegenüber nicht einlenkt.”²⁸

3.3 *Luther oor passiewe verset*

In Luther se *Ob Kriegsleute auch in seligem Stande sein können* (1526), gee hy 'n uiteensetting van die uitoefening van passiewe weerstand. Behoort Christene bevele wat in stryd met God se gebooië is, uit te voer? Geensins, skryf Luther in 1526: “Gott er mehr zu gehorchen als den Menschen”, met verwysing na Petrus se opmerking in Handeling 5:29 – soortgelyk aan Sokrates se opmerking in Plato se *Apologie* (29d). Volgens Luther moet onverantwoordelike bevele geweier word, selfs indien dit eiendom, liggaam en lewe kos.²⁹ Aggressie deur middel van oorlog, is vir Luther 'n gruwel – optrede wat Luther noop om die voorbereidings vir oorlog deur Karel V en kruistogte teen die Turke in 1524 af te wys. Verdedigingsoorloë, daarenteen, is aanvaarbaar, soos by die verskyning van die Turke in 1529 teenoor Wene. In 1528 en 1529 moedig Luther soldate in Katolieke leërs – soos dié van die Pous – aan om te dros en sodoende passief antichristelike owerhede te weerstaan.³⁰ Sy afsku vir geweld spruit uit die boosheid van oproer, wat dikwels selfs erger as die kwaad is wat deur oproer bestry word. Reeds in 1526 maak Luther die beginsels vir weerstand teen buitelandse aggressors (die Turke voor Wene) op die plaaslike owerheid van toepassing: “das ist wohl billig ... wo etwa ein Fürst, König oder Herr whansinnig würde, dass man denselbigen absetze.”³¹ Teen 1526 handhaaf Luther steeds die beginsel van passiewe weerstand: 'n Tiran is nie 'n waansinnige nie en mag nie met geweld bestry word nie – God sal self met sulke despote handel.

3.4 *Luther oor aktiewe verset*

Teen einde Junie 1530 – nadat die Turke van Wene teruggedryf is – stel Karel V, op grond van die besluite van die Ryksdag te Augsburg, die Lutherse gelowiges voor 'n ultimatum: Binne 'n jaar moes Protestantse gelowiges na die Roomse belydenis terugkeer – 'n stap wat Luther se skerp kritiek oor

28 Lampe, “Widerstand”, p. 29.

29 Luther, *WA*, 19, p. 656.

30 Luther, *WA*, 15, p. 29 e.v.; *WA*, 30(II), p. 115.

31 Luther, *WA*, 19, p. 634.

die Keiser se ingreep in godsdienstige aangeleenthede ontlok. Luther gaan 'n stap verder: Omdat die Keiser in God se ordening ingryp, is gewapende noodweer ten die Keiser geregtig: "Wo es zum Kriege kommt, ... so will ich das Teil, so sich wider die mörderische(n) und blutgierige(n) papisten zur Wehr setzt, nicht aufrührerisch gescholten haben [wie die Bauernaufstände] ..., sondern will's lassen gehen ..., dass sie es eine Notwehr heissen ... Denn in solchem Fall, wenn die Mörder und Bluthunde ... kriegten und morden wollen, so ist's auch in der Wahrheit kein Aufruhr, sich wider sie [zu] setzen und [zu] wehren ... Ein Christ wess wohl, was er tun soll, dass er Gott gebe, was Gottes ist, und dem Kaiser auch, was des Kaisers ist, aber doch nicht den Bluthunden, was nicht ihr[er] ist."³² Luther se klem op die twee-ryke-leer blyk uit hierdie standpunt: Die Keiser het die twee ryke vermeng en sy ampsterrein oortree. Luther se leer van aktiewe verset teen tirannieke owerhede bou hy in die herfs van 1530 in sy *Torgauer Gutachten* verder uit en kry gestalte in samewerking met Philipp Melanchthon, Georg Spalatin en Justus Jonas. Die reg op verset teen die owerheid word deur die optrede van die owerheid self geregtig: "Was wir bisher gelehrt, stracks nicht widerzustehen der Obrigkeit, [da] haben wir nicht gewusst, dass solches der Obrigkeit Rechte selbts gegeben."³³ Die vier regsargumente, met steun van die Ryksreg, veroorloof die Stande om die Keiser by verbreking van sy ooreenkomste te weerstaan en waarvoor soortgelyk in Engeland in die *Magna Charta* van 1215 bepaal is deur 'n versetreg aan die Baronne teen die Koning te verleen.³⁴ In die herfs van 1538 dra Luther, Jonas, Melanchthon en Bucer in hul advies aan die Keurvorste Friedrich van Sakse en Philipp van Hesse 'n natuurregtelike begroting van die reg tot verset voor: 'n Keiser wat kryg teen die Lutherane van stapel stuur, is 'n tiran, wat nie alleen hul godsdien, maar ook hul privaatlewe, hul familie en kinders aanval. 'n Christen moet dan bereid wees om daarteen te veg. Die natuurreg verplig dat familie en bure teen sodanige aanvalle beskerm moet word – ook teen owerhede wat soos bloedhonde word. Selfverdediging teen onverantwoordelike owerhede se magsuitoefening word veroorloof. Luther formuleer die reg en plig om naasbestaendes en bure te verdedig uitdruklik nie slegs vir laer owerhede, soos dié van standelike gesagsdraers en Magistrate nie, maar ook vir gesinshoofde. Die individuele gesinshoof mag as laer owerheidspersoon (magistraat) optree wanneer die gesin aangeval word en geen konstitusioneel geregtigde owerheidsinstelling hul beskerm nie. Dan geld die beginsel *plebs est magistratus* ("die volk is laer owerheidspersoon"):

32 Luther, *WA*, 30(III), p. 282 (in 1531).

33 Lampe, "Widerstand", p. 30.

34 Lampe, "Widerstand", p. 30.

“Und wie das Evangelium der Obrigkeit Amt bestätigt, so bestätigt es auch natürliche [Naturrecht] und gesetzte Rechte ... ein jeder vater ist schuldig nach seinem Vermögen Weib und Kind wider öffentlichen Mord zu schützen, und ist kein Unterschied zwischen einem Privatmörder und den Kaiser, so re ... unrechte Gewalt vornimmt. Denn öffentliche violentia hebt alle Pflichten zwischen dem Untertan und dem Oberherrn iure naturae auf.”³⁵

3.5 Lutherse versetdenke in die onmiddellike aanloop tot die Belydenis van Maagdenburg

Martin Luther benader die pligte van die onderdane jeens die politieke gesagsdraers vanuit die perspektief dat die owerheidsamp deur God ingestel is³⁶ en dat onderdane politieke gesagsdraers met liggaam en middele moet bystaan.³⁷ Owerheidsbevele word deur Christene vrywillig nagevolg.³⁸ In sy *Ein New Lied von den Weltlichen Oberkeit* (ongeveer 1531), vergesel van *Ein Ratschlag* aan Keiser Karel V, stel Luther die vraag of die Keiser, dan wel ander gesagsdraers, ter wille van die Evanglie met geweld regmatiglik weerstaan mag word. In sy *Ratschlag* verwys Luther na Philip Melanchthon en Johan Pomer se opinie dat ingevolge keiserlike en wêreldse reg onderdane onder bepaalde omstandighede hul na afweershandeling teen die keiserlike tirannie mag wend, dat die Keiser onder verpligting is om niemand met geweld aan te tas nie, maar hul vryheid te respekteer.³⁹ Die blote feit dat die Keiser sondig, onreg bedryf en sy plig en eed verbreek, hef nie as sodanig die gehoorsaamheidspilg van die onderdane op nie solank die Ryk en Keurvorste hom in amp behou en nie uit sy amp ontslaan nie: “Summa/sünde hebt Oberkeit nicht auff/Aber die straff hebt sie auff. Das ist/wenn das Reich und die Churfürsten eintrechtiglich den Keiser absetzen/dass er nimer Keiser wehre.”⁴⁰ Onder hierdie omstandighede geld die regspreuk *vim vi repellere licet*. In geval waar die Keiser die onderdane ter wille van die Evanglie aanval, behoort die landvorste die Keiser nie te gehoorsaam nie en

35 Lampe, “Widerstand”, pp. 30-31.

36 Luther, *WA*, 32: “Wochenpredigten 1530-1532”, 529, 35: “Jr gesetz und urteil ist mein [d.h. Gottes] gesetz und urteil und alles was sie des thun von ampts wegen, wenn sie recht regiren.”

37 Luther, *WA*, 19: “Ob Kriegsleute auch in seligem Stande sein können (1526)”, 629, 4: “[Christen] sind nach dem geiste niemand den Christo unterworfen. Aber dennoch sind sie mit leyb und gut der weltlichen überkeit unterworfen und schuldig gehorsam zu sein.”

38 Luther, *WA*, 12: “Epistel S. Petri gepredigt und ausgelegt” (1523), 332, 21: “S. Peter ... will sagen

39 Luther, *Ratschlag*, 1546, fol. B.

40 Luther, *Ratschlag*, fol. B1

die onderdane teen die tirannie van die Keiser te verdedig⁴¹ omdat God meer as mense gehoorsaam behoort te word: “darumb solt ein Fürst Lieber drey mal todt sein/dann solchs jammers ursach sein/darzu helffen oder bewilligen/Dann wie könnte es sein gewissen vertragen?”⁴² In 1547 verskyn Luther se *Erklärung D. Mart. Lutheri von der frage/die Notwehr belangend* – ’n teks waarskynlik in 1539 geskryf – saam met voorredes van Philip Melancthon en Johannes Bugenhagen en ’n brief van laasgenoemde. Die 1546-teks van Luther se *Erklärung* is gepubliseer as *Etliche Schlüsse D. Mart. Luth. Das man dem Bapst und seinem Schutzherrn wider unrechte gewalt und Kriege widerstand thuen sol* – ’n samevatting van sy standpunt in twintig stellings: *Etliche Schlüsse ... Das man dem bapst und seinen Schutzherrn/wider unrechte gewalt und krieg/widerstand thuen sol*.⁴³ In stelling een stel Luther dit duidelik dat die Pous geen owerheidspersoon is nie hetsy kerklik, polities of in die huislike kring.⁴⁴ In stelling ses bestempel Luther die Pous as ’n ongebonde dier – in Duits bekend as ’n “beerwolf” (stelling agt): “Das Thier ist ein Wolff/aber es ist vom Teuffel besessen/zureisset und zerbricht alles/und entzehet allem Geieigt? Und Woffen” (stelling nege).⁴⁵ Wanneer die Pous teen die Evangelie kryg voer behoort met hom gehandel te word soos met ’n beerwolf: “Also auch/wenn der Bapst wider das Euangelium wil Krieg anfahen/sol man allenthalben zulauffen/und im widerstand thuen/wie ein ungehewrn/wüstendem und besessenem Their/oder warhafftigem Beerwolff” (stelling sestien).⁴⁶ Die Pous beklee geen amp en tree op soos ’n dier: “Denn er ist kein Bischoff/kein Keizer/kein Fürst/kein Tyrann/Sondern ein wittend/ungeheuer Their das alles zerrest/verwüestet und verderbet/wie den Daniel saget” (stelling 17).⁴⁷ Dit maak geen verskil aan die beginsel indien politieke owerhede die Pous te hulp kom nie: “Und man sols nicht achten/ob er schon bey sich hat/und im helffen straiten/Fürsten/ Könige/onder auch den Keiser selber/zum behelff/des blossen Titels/Kirche” (stelling agtien).⁴⁸

41 Luther, *Ratschlag*, fol. B3.

42 Luther, *Ratschlag*, fol. B4.

43 Luther, *Etliche Schlüsse*, fol. Aii.

44 Luther, *Etliche Schlüsse*, fol. Aii.

45 Luther, *Etliche Schlüsse*, fol. Aii.

46 Luther, *Etliche Schlüsse*, fol. Aii.

47 Luther, *Etliche Schlüsse*, fol. Aii.

48 Luther, *Etliche Schlüsse*, fol. Aii.

3.6 *Luther se 1539-brief aan Johannes Bugenhagen*

Luther beantwoord die vraag na geweldadige verset teen die Keiser se tirannie, *Ob sich die unsem wehren möchte und schützen/wo der keiser mit gewalt und Tyranny sich würde wider auffmachen/oder einen krieg anfahren*. Luther verwys na sy *Warnung an mein liebe Deutschen* van 1530. Volgens Luther was dit nie die Keiser wat die oorsaak van die oorlog was nie, maar die Pous.⁴⁹ Indien dit geoorloof is om teen die Turke oorlog te voer en jousef teen hulle te beskerm, hoeveel te meer nie teen die magte van die Pous en Keiser nie.⁵⁰ Die Keiser het sy amp dermate gekompromiteer dat hy nie meer Keiser is nie, maar 'n krygsman: "Derhalben haben auch die unsem beschlossen/das K.M. in dem falle nicht Keiser ist/sondern ein Kriegsman/Diener und Reuber des bapst/Als der in solchem Krieg/der rechte Hauptman und keiser ist."⁵¹ Luther verwys vervolgens na verskeie belangrike Bybelse voorbeelde ter beantwoording van die vraag aan hom gestel. Met verwysing na 1 Samuel 14 waar Saul sy seun Jonathan wou dood, het die volk tussenbeide getree en Saul met geweld verhoed om sy doel te bereik. Voorts voer Luther aan dat die Duitse vorste meer reg teen die Keiser het as waaroor die volk teen Saul beskik het, "als die aus einem gemeinem rat des heiligen Römischen Reichs/sampt dem Keiser/regeiren". Voorts is die Keiser nie 'n monarg by wie alle gesag gesetel is nie: "Und der Keiser ist nicht ein Monarcha/ey dem alle völlige gwalt allein ist/zy machen und xu endern/was er wil. So kan er auch nicht Keiser sein/wo er wolt die Churfürsten absetztn/und des Reichts forme und herrlichkeit/endem/Und were auch nicht zu leiden/wo er sicj solchs unterstünde."⁵² Die aanslag van die Keiser staan in diens van die duiwel – dit is selfs meer boos as die aanslag van die Makkabeërs: "Weil den das keinerley wiese zy leiden ist/in weltlichen hendelen und sachen/und sol auch nicht gelidden noch geduldet warden/Wie viel weniger were es zu leide/wo K.M. amb fremder ursach/ un de teufels willen/Krieg anfienge oder furneme? Weis aber K.M. nicht/das sie sachen so bose sind/ wolan/so sists doch uns genug/das wirs Wissen un gewiss sein. Hat doch Antiochus auch nicht gewust/das er dem Teufel dienete/und im seine sachen forderte/Aber die Macabeer wustens wol."⁵³

49 Luther se brief aan Bugenhagen, 1539, fol. Dii.

50 Luther se brief aan Bugenhagen, fol. Dii.

51 Luther se brief aan Bugenhagen, fol. Div.

52 Luther se brief aan Bugenhagen, fol. Diiiv.

53 Luther se brief aan Bugenhagen, fol. Diiiii.

3.7 *Justus Menius se Von der Notwehr unterricht: Nützlich zu lesen (1547) oor noodweer teen tirannieke politieke gesag*

Die Lutherse teoloog, Justus Menius, se betoog verwys met instemming na Luther se standpunt en bevat drie aspekte: Eerstens, tot welke mate onderdane aan die owerheid geestelike en wêreldlike gehoorsaamheid verskuldig is; tweedens, dat noodweer teen onregmatige geweld en wreedheid 'n veroorloofde en regmatige werk is; derdens, aanbidding van die vernaamste aspekte van die regte en suiwer leer wat deur die Pous vervolgd word, sodat die Godvresende krygsman kan weet dat vir 'n regmatige en noodsaaklike saak gestry word en sy eie lewe van minder waarde sal ag as die handhawing van die ware belydenis. Menius gebruik die Bybelse geskiedenis van Saul en Dawid om aan te dui dat Dawid se vervolging deur Saul 'n vorm van *notoria inuiriae* was; Dawid het hom nie self op die koningskap beroep nie, maar Saul getrou gedien en niks verkeerd teen Saul gedoen nie. Ten spyte daarvan het Saul vir Dawid met "nyd en valse argwaan" vervolgd, terwyl Dawid die ergernis vermy en dit gewilliglik verskoon het. Daarenteen het Moses, volgens die algemene reël, die Egiptenaar wat die Israëliete geweld aangedoen het, gedood. Dié daad was geen onregmatige handeling nie omdat dit ingevolge die natuurreg geoorloof was – 'n noodweershandeling wat ingevolge die natuurreg 'n werk van God is: "Und hat Moises hierinn nicht unrecht gethan/den natürlich Recht hat in solchem vermanet/Und das solche Notwehr/natürlich Recht hat in solchem vermanet/Und das solche Notwehr/natürlich Recht und eine wreck Gottes sey/in die Natur gepflantset/das ist zy sehen an fromen mtern/die zu rettung ihrer Kinder/ leib und leben wogen." Menius verwys met instemming na voorbeelde in die wêreldgeskiedenis ter illustrasie wat die reg op noodweer behels. Toe koning Alexander van Macedon die stad Thebe met geweld neem, was daar 'n edel, deugsame vrou Timoclea uit die adellike stam van Pelopide. 'n Magtige owerste van Alexander se leër is deur die vrou gehuisves. Omdat sy met alle sorg vir hom ete en drinke voorberei het, het sy om beskerming gepleit. Na die ete het die owerste deur die huis gestorm om te plunder en gevra waar die geld, silwer en goud en haar kleinnode verborge is. Sy deel die owerste mee dat sy tydens die beleg haar skatte in 'n put in die tuin verberg het en dat sy dit aan hom sou toon. Toe die owerste op die rand van die put na onder kyk, het sy hom in die put gestamp en sy liggaaam met klippe bedek. By aanhoor van die lot van die owerste, het Alexander haar beskerming van haar eiendom beloof. Uit dié en ander voorbeelde, maak Menius die afleiding dat "die Notwehr nicht strefflich/ sondern recht und natürlich sey". Sommige vorste, Stande en predikante verkondig kwaadwilliglik passifisme en redeneer dat Christene ten spyte van 'n onderdrukkende owerheid alle

gruwelike onreg moet ly en geen afweerhandelinge teen dié owerhede mag onderneem nie. Menius verwys na Luther se instemming dat noodweer in beginsel geregverdig is. Menius beklemtoon dat hy niemand tot oorlog aanhits en slegs die nodige noodweer geoorloof is. Die standpunt van die handhawers van die natuurlike reg op noodweer teen openbare onreg is ampsbegrond: “Dieses werck/das natürlich und vernünftige gesetzte Recht/ordnen und billichen/ist ein werck/das zum Amp gehört/wie strafe eines öffentlichen Mörders/Und wie das selbige straffen in Christlicher Oberkeit ...”⁵⁴ Voorts is dié beskerming slegs veroorloof teen openbare onregverdige geweld en moet die regte waarop aanspraak gemaak word van voldoende gewigtige belang wees om nie bese, onnodige, moedswillige, Sofistiese geringe belange te beskerm nie: “Als so der Richter einen Mörder das Schwert nicht wider den Richter zucken/ den von solchem fall spricht S. Paulus/ Wer der Oberkeit widersteht/ der widersteht Gottes Ordnung.”⁵⁵ Vir Menius staan die uitoefening van die afweersreg begrond in die amp; in God se verordening.⁵⁶ Diegene wat die reg op noodweer uitoefen moet ook geduld openbaar indien die onreg hul ook tref: “Da die heiligen Leute mit Matathia und Maccabeo wider Antiochum/und wider die Götzen stritten/und den Götzen widerumb aus dem Tempel waffen/wurden sie dennoch oft auch geschlagen/Und Judas Maccabeus ist selbs/al sein löblicher Kriegsman/im Felde blieben.”⁵⁷ Die hart van die afweersparty moet tot geduld bereid wees, sodat dit nie van God afdwaal en heidens word nie.⁵⁸ By noodweer moet die onderskeid tussen God se gebod en menslike seremonies gehandhaaf word: “Und das diese allein Gottesdienst sind/die Gott bevohlen hat/Und das kein mensch macht hat/on Gottes Wort und bevehl/wercke zu gebieten/ als Gottesdienst/und viel weniger/als nötige Gottesdienst.” Die kern van Menius se argument is dat die saak waarteen die afweershandeling van stapel gestuur word, regverdig, noodsaaklik en van gewigtige belang is. Indien ’n Christelike owerheidspersoon in sulke sake tot redding van hul eie persoon, Kerk, vrou, meisies en kinders hierdie noodweer toepas, bly sy gewete en ander vroom Christene onbesmet: “Und können die selbigen Gott/recht und fröhlich anrufen/und mit friedlichen Gewissen straiten oder leiden/und sie leben oder sterben/bleiben sie gliedmas Christi und Erben ewiger seligkeit.”⁵⁹ Menius beklemtoon dat noodweer moet geskied met die

54 Justus Menius, *Notwehr*, 1947, fol. diii.

55 Menius, *Notwehr*, fol. Diii.

56 Menius, *Notwehr*, fol. Diii.

57 Menius, *Notwehr*, fol. E.

58 Menius, *Notwehr*, fol. E.

59 Menius, *Notwehr*, fol. Fiii.

besef van menslike swakheid, met goeie gewete in die diens van God en met behoud van waarheid en nie kwaad bevorder nie.⁶⁰ Die uitoefening van noodweer ter redding van die Kerk, vroue, meisies en kinders en met 'n rein gewete en tot eer van God, is vir God welgevallig.⁶¹

3.8 Philip Melanchthon en Johannes Bugenhagen se voorredes tot Luther se Erklarung Von der frage/die Notwehr belangend (1547)

Ter aanvang wys Melanchthon op talle historiese beskrywings van eerlike en deugsame vroue wat ridderlik gestry het om hul kinders of hul eer te beskerm. Hy verwys ook na gevalle wat Luther aangehaal het. Die eerste is die geskiedenis van Alexander van Macedo wat die stad Thebe met geweld ingeneem het en die dapper optrede van die adellike vrou Timoclea. Die tweede voorbeeld is dié van 'n Spaanse hoofman wat herberg verkry het by 'n edelman en sy deugsame vrou. Die hoofman se doel om dié vrou te molesteer is gefnuik toe die edelman hom in sy slaap deurstee en gedood het – 'n daad wat die Keiser goedgekeur het. Sulke voorbeelde, volgens Melanchthon, bevestig dat die menslike verstand van nature oor die insig beskik dat noodweer vir God welgevallig is: "Solche Exempel zeigen an/das menschliche vernunft aus natürlichem liecht/as die Notwehre ein recht ordentlich wreck sey/Und ist solches scheinborlich zu sehen in allen Müttern/die zy rettung der Kinder/leib und leben wagen. Also hat auch Moises recht gethan/da er den Israeliten geschaut hat wider den Egypten/der gewalt an dem Israeliten ubet."⁶² Volgens Melanchthon bestaan daar geen twyfel dat noodweer, na elkeen se omstandighede, 'n regmatige handeling en vir God welgevallig is nie. Die Evangelie veroorloof dat in die burgerlike lewe die natuurreg en ander wette gelykstaande aan die natuurreg, toepassing vind soos deur Junius Menius in sy boek beredeneer. Melanchthon wys daarop dat dit bo enige twyfel staan dat gelowiges hulle tot noodweer mag wend wanneer hul lewens, eiendom of eer bedreig word. In Duitsland is vreemde moorddadige nasies soos die Italianers en Spanjaarde toegelaat en die gewetensvraag is of dié vreemde gees wat losgelaat is en die skending van vroue en kinders tot gevolg gehad het, toegelaat mag word.⁶³

60 Menius, *Notwehr*, fol. Fiii.

61 Menius, *Notwehr*, fol. Fiii.

62 Melanchthon, 1547 "Vorrede", fol. Aiii.

63 Melanchthon, "Vorrede", fol. Aiiiv.

Bugenhagen bied sy voorrede aan ter verduideliking dat valse briewe aan Luther toegeskryf en gesirkuleer is wat teen noodweer deur die Duiste vorste te velde getrek het. Volgens Bugenhagen is noodweer deur die vorste uitgevoer nie teen die owerheid nie, maar teen die moordenaars wat God die vorste beveel het om te weerstaan, “und wenn sie es nicht theten/so sundigten sie wider Gott/und weren nicht frome Fürsten”.⁶⁴ Hy verwys na ’n skrywe van Melanchthon waarin laasgenoemde meld dat die teoloë te Wittenberg en die juriste eenstemmigheid bereik het dat die aangeleentheid by die Keiserlike regte berus.

3.9 Die Smalkaldiese Oorlog en verset

Die politieke relevansie van Luther se aktiewe versetleer neem na sy dood in 1546 toe. Die oorlog eindig in 1547 met die seëvierende krygsmagte van Karel V. Die promulgering van ’n Rykswet in 1548, bekend as die Augsburg Interim, synde ’n poging om die Protestante tot die Roomse belydenis te dwing, is deur Hansestad en Maagdenburg teengestaan.⁶⁵ Die Keiser se pogings om kerkeenheid te bewerkstellig deur die Roomse en Lutherane saam te snoer, ontlok sterk teenstand by die Wittenbergse Ou-Testamentikus, Matthias Flacius. Hy bestempel die Interim as verraad teen die Evangelie. Hy gebruik die term *casus confessionis* in sy argument dat die Keiser se pogings om sogenaamde *adiophora* te identifiseer waaroor sowel Roomsers as Lutherane saamstem en wat Lutherane tot eenheid behoort te beweeg, vals en teen die ware belydenis is. Flacius verklaar dat niks *adiophoron* is nie, geen saak neutraal is nie en dat pogings van die Keiser om kompromieë te bewerkstellig, reeds die Evangelie verraaie en as sodanig *casus confessionis* nie moontlik is nie – ’n saak waarna Paulus in sy stryd met die Galasiërs en Petrus in Antiochieë (in Galasiërs 2) verwys het. Elke poging wat in *casus confessionis* die pinkie gee, verraaie die Evangelie. Flacius tree in Maagdenburg op as mentor van die geestelikes en stadsvaders asook almal wat vanweë hul geloofsoortuigings daarheen gevlug het.⁶⁶ Die talle drukkerie in Maagdenburg het ’n stroom pamflette teen die Interim van Karel V versprei en onder invloed van Flacius formuleer die geestelikes in Maagdenburg in 1550 die Belydenis van Maagdenburg.

64 Bugenhagen, 1547, “Vorreden”, fol. C.

65 Pflughoeft, 2022, p. 6 e.v.

66 Kyk M. Flacius, *Apologia Matthiae Flaccij Illyrici ad Scholam Vitenbergensem in Adiophorum causa* ... Magdeburg: Michaellem Lottherum (1549).

3.10 Die Belydenis van Maagdenburg en die Lutherse versetleer (1550)

3.10.1 Die inhoud van die Belydenis

3.10.1.1 Die Voorwoord tot die Belydenis

Die Belydenis⁶⁷ is verdeel in drie dele en waarskynlik gemodelleer op Luther se *Warnung an seine lieben Deutschen* (1531). Deel 1 bevat die artikels van die Christelike geloof; deel 2 handel oor verset en die rol van die laer magistratuur in dié verband; deel 3 bevat 'n oproep om nie alleen ondersteuning aan Karel V te staak nie, maar om hom aktief teen te staan.⁶⁸ Die Voorwoord tot die Belydenis maak gewag van die feit dat God in sy goedheid Martin Luther as 'n derde Elia opgewek het, ten einde – volgens Luther se profesieë – die Antichris in die gedaante van die Pous te Rome aan die lig te stel; om hom deur die Gees van die mond van Christus te vernietig, en om Christus as Verlosser van die mensdom voorop te stel. Deur Luther as derde Elia voor te hou, word 'n betekenisvolle verklaring van sy bediening as Reformator gemaak en dit te koppel aan die eskatologiese oorwinning van Christus oor die Antichris (oftewel die Pous) – 'n weerspieëling van die postmilleniales eskatologiese oortuigings van die outeurs van Maagdenburg.⁶⁹

3.10.1.2 Deel 1: Die artikels van die Christelike geloof

Die eerste deel van die Belydenis bevat sewe kort hoofstukke waarin die belangrikste artikels van die Christelike geloof vervat is: 1. Oor God en die onderskeie Persone van die Drie-Eenheid; 2. Oor die skepping, die oorsprong van sonde en die hoofsoorte sonde; 3. Oor die wet; 4. Oor die evangelie en regverdigmaking deur die geloof; 5. Oor die sakramente; 6. Oor die kerk en die leraarsamp; 7. Oor die politieke en huishoudelike terreine en die magte van elk. Verwysings na die “politieke” lewe behels die burgerlike domein en die “ekonomiese” (van die Grieks *oikos* oftewel “huishouding”) omvat die gemeenskapslewe in die algemeen. Oor die wet verklaar die Belydenis dat God se wil oor die ongelowiges en die onbekeerdes strek en dat dit oor die uiterlike

67 *Confessio et Apologia Pastorum & reliquorum ministrorum Ecclesiae Magdeburgensis*. Magdeburg: Michaelum Lothorum (1550); Bekentnis, *Unterricht und vermahnung/ der Pfarrhern und Prediger/ der Christlichen Kirchen zu Magdeburgk*. Magdeburg: M. Lotter (1550). Beide van die oorspronklike is onpagineer.

68 Pflughoeft, p. 19: “The three parts work together to establish a common understanding of the Christian faith and, thus, lay the foundation for understanding ... political resistance.”

69 “Excitavit Deus ingenti beneficio D.M Lutherum tertium haud Eliam ...”

dissipline van die burgerlike samelewing handel.⁷⁰ Soos die Anabaptiste die wet gedeeltelik ophef deur die burgerlike ampte en regspleging en die onderskeid tussen die verskillende gesagsfere te ontken, verwring die Pouslikes die wet deur huwelike met priesters te verbied en te ontken dat politieke en ekonomiese werke onder gelowiges gekultiveer moet word. Die Belydenis aanvaar God se wetsorde as normatief vir die hele burgerlike samelewing en beskou dit as bindend op sowel gelowiges as ongelowiges. Ook die samelewingsinstellings – insluitend die huwelik – staan onder gesag van God se wetsorde, tot eer van God en tot voordeel van die samelewing. Wat die politieke en ekonomiese lewe en die magte van elk betref, verklaar die Belydenis dat die Kerk 'n ordening van God is, waar God wil dat daar orde, leraars en lidmate moet wees.⁷¹ Eweneens is dit die wil van God dat ook in die politieke en ekonomiese lewe daar 'n orde van gesagsdraers en onderdane sal wees wat deur wette en verordeninge regeer word in ooreenstemming met die rede en wat nie afwyk van die Woord nie. Volgens die Belydenis is onderdane gehoorsaamheid verskuldig aan die gesagsdraers; kinders en familielede aan hul ouers en meerderes ter wille van God. Andersyds is gehoorsaamheid nie aan politieke owerhede en ouers verskuldig indien hul afwyk van die ware geloof en eerbaarheid nie, wanneer hulle die ware geloof en eerbaarheid vervolg en hulself buite die eer van hul ampte voor God en hul eie gewetens stel. In plaas van verordeninge van God, word hulle verordeninge van die duiwel wat teengestaan kan en behoort te word in opdrag van God en ter uitvoering van gelowiges se roeping. Die Belydenis bring die ouerlike gesag in die huisgesin in verband met die gesag van politieke gesagsdraers en beide word begrond in die gesag van Christus.⁷²

3.10.1.3 Deel 2: *Die reg tot verset*

3.10.1.3.1 Die eerste argument

Die eerste vraag waarmee die Belydenis handel is naamlik of mindere Christelike owerhede oor die bevoegdheid beskik om die staat, die Christelike leraars en lidmate te beskerm teen hoër gesagsdraers en hulle met geweld kan verdryf indien sulke gesagsdraers die ware leer en aanbidding van God verwerp en afgodery bedryf.⁷³ Die Belydenis

70 "Vult Deus etiam impios seu non renatos regi externa ..."

71 *Confessio*: "In his ut necessario debent ..."

72 *Confessio*: "In his necessario debent subsiditi obedientiam suis magistratibus ..."

73 *Confessio*: "Magistratus est ordinatione Dei ..." *Bekentnis*: "... Obrigkeith ist ein ordnung Gottes/ das gute zu ehren/ und zu straffen das böse/ Romano xiii ..."

handel dus implisiet met die vraagstuk van passifisme en met aantasting van die politieke en nie-staatlike vryhede van onderdane in die Duitse Ryksgebied. Volgens die Belydenis het die ware Christelike Kerk nooit verkondig dat wapengeweld toegepas mag word om die ware geloof te bevorder nie. Terselfdertyd, verklaar die Belydenis, word die Jode en heidene toegelaat om hulle eie geloof te beoefen. Die Belydenis benadruk dat die Keiser sy ampersperke oorskry deur die Lutherane nie toe te laat om hul geloof vryelik toe beoefen nie. Vervolgens handel die Belydenis met die amperspligte van politieke gesagsdraers. Politieke gesagsdraers is verordeninge van God ter bevordering van goeie werke en bestraffing van die bese. Wanneer die politieke gesagsdraers 'n bedreiging vir goeie werke word en bese werke bevorder, is die ordening van God nie meer in hulle nie maar die ordening van die duiwel. Verset teen sulke bese werke van politieke gesagsdraers weerstaan dus nie die ordening van God nie, maar die ordening van die duiwel. Sodanige weerstand moet steeds geskied in die roeping en amp van elkeen. Die Belydenis interpreteer Romeine 13 hier op 'n unieke wyse: Gehoorsaamheid aan owerheidsgees is afhanklik van die politieke gesagsdraers se plig om die wet van God te gehoorsaam. Indien 'n hoër politieke gesagsdraer 'n laer gesaghebber uit sy amp ontslaan omdat laasgenoemde onwillig is om die hoër gesagsdraer se bese werke te ondersteun en die laer gesaghebber vervang met 'n owerheidspersoon wat gewilliglik aan die bese optrede meedoen, bese werke bevorder en die goeie teenstaan, dan is die hoër owerheidsinstansie nie meer die ordening van God nie, maar die ordening van die duiwel. Die implikasies is eerstens, dat die afsetting van die goeie gesaghebber steeds geldig is voor God; tweedens, dat die afgesette owerheidspersoon steeds pligskuldig is voor God om as owerheidspersoon die belange van sy onderdane te behartig – om goeie werke te bevorder en die bese teen te staan, selfs indien dit deur hoër gesagshabbers verrig word. Vervolgens onderskei die Belydenis vier vlakke van tirannie: Die eerste vlak van tirannieke optrede spruit uit politieke regeerders wat vanweë hul eie sondes en tekortkominge nadeel aan hul onderdane toebring wat nie buitensporig en skokkend is nie, maar herstelbaar. In sulke gevalle mag laer owerheidspersone nie hul ampersgees met die swaard teen sulke hoër owerheidspersone laat geld nie. Ernstige vermaninge sou in sulke gevalle gepas wees met inagneming van Eksodus 22:28 – om nie kwaad te praat van gesagsdraers nie.⁷⁴ Die tweede vlak van tirannieke optrede behels

74 *Confessio*: "Huc proprie illud ..."

afgrypslike en rugbare kwetsinge, wanneer 'n staatsleier deur middel van onregverdige geweld, in stryd met sy eed en die wette van die land, onderdane se lewens, huweliksgenote, kinders, privileges en soewereiniteit verkry deur vererwing of reg, aantas.⁷⁵ Aantastinge van dié aard moet verduur word en die wraak aan God gelaat word indien soortgelyke aantastinge individue of selfs enkele mense raak en indien die aantasting verduur kan word sonder om te sondig. Die derde vlak van tirannie behels die dwang van laer gesaghebbers om te sondig, wat nie verduur kan word sonder om te sondig, indien verdediging versuim word nie. Vir welke doel hy met die swaarmag beklee is, soos toe Farao die vroedvroue opdrag gegee het om die manlike kinders van die Israeliete te dood of indien hy Moses sou beveel om hulp te verleen by die vervolging van die Israeliete.⁷⁶ Die vierde en hoogste graad van benadeling deur gesagdaers is meer as tirannie. Dié gevalle behels optrede van tiranne wat so verblind is deur woede dat hul vervolging van stapel stuur met lis en wapengeweld, nie soseer gerig teen die regverdige persone of laer magistratuur en hul onderdane nie, maar die reg as sodanig; dat hul God, die outeur van die reg van persone aantas, nie deur skielike of momentele woede nie, maar met 'n beplande en volhardende poging om die goeie werke vir die nageslag uit te wis.⁷⁷ Indien die Keiser voortgaan tot so 'n vlak van kranksinnigheid in die natuurlike kennis wat die burgerlike samelewing en eerbaarheid betref, dat hy die wet met betrekking tot huwelike en kuisheid afskaf en in die plek daarvan wette van voortwoekerende onrein luste stel, met die effek dat die vroue en dogters van alle mense sedelik aangestas kan word; indien hy dié wet met mag en geweld toepas, sodat dood as straf voorgeskryf word vir diegene wat weier om dit uit te voer, kan geen regdenkende persoon huiwer oor die goddelike reg en opdrag dat so 'n leier of monarg gestuit behoort te word in sy bose pogings nie, selfs deur die laagste magistrate met alle magte waarvoor hul mag beskik. Die onderskeid tussen die tweede en derde vlakke van tirannie in die Belydenis laat bepaalde vrae ontstaan. Die beginsel dat laer owerhede hul van gewelddadige verset teen enige nadelige optrede van tiranne moet weerhou en ingevolge waarvan die deelname van laer magistrate nie vereis word nie, is verstaanbaar. Dit blyk egter buitensporig te wees om te veronderstel dat ontneming van lewe, eggenoot of kinders omstandighede is waar die nadeel verduur

75 *Confessio*: "... atrocium & notoriarum iniuriarum ..."

76 *Confessio*: "Verum hic accurate & vero iudicio opus est, ne in propulsanda iniuria ..."

77 *Confessio*: "deum ... authorem iuris in personis persequantur ..."

kan word sonder om te sondig. Ander belydenisskrifte – soos die Westminster Larger Catechism (vraag 135) – vertolk die sesde gebod as synde die beskerming van die lewe van andere deur regmatige beskerming teen geweld en wat behels dat gewelddadige verset regmatig is teen tiranne wat mans vermoor of hul vroue en kinders wegvoer. Die verwysings na die laere magistratuur by verset teen tirannieke optrede op die vierde vlak, is waarskynlik gerig op die lede van stadsrade. Indien sodanige gesaghebbers nalaat om hul plig tot verset uit te oefen, is daar egter in beginsel geen beswaar teen vaders in huishoudings se reg om stappe teen tirannie te neem nie of selfs vroue en moeders se reg om die plig van laer owerhede op hul te neem nie.

3.10.1.3.2 Die tweede argument

Ongehoorsaamheid aan gesagsdraers in aangeleenthede wat teen God se wil indruis, tas nie die majesteit van gesaghebbers aan nie en sodanige weiering is nie rebellie nie omdat sulke ampersdraers nie gehoorsaamheid ingevolge God se ordinansies vereis nie en oor geen gesag ingevolge God se Woord beskik nie. God se wette is bo menslike wette verhewe. Christus se oproep dat aan die Keiser gegee word wat die Keiser toekom en aan God wat God toekom, behels dat hy andere aan die Keiser onderwerp en sowel andere as die Keiser aan God. Christus begeer dat die hoogste gesag in die Keiser beliggaam, aan God onderworpe is en te sorg dat sowel die Keiser as sy onderdane aan God gee wat aan God verskuldig is volgens sy Woord. Indien die hoogste gesaghebber nie aan God gee wat God toekom nie, maar ook sy gesag gebruik om andere se eerbied vir God weg te raap en deur sy swaardmag toe te eien, dan beskik mense steeds oor die mag deur God ingestel om die eer van God te handhaaf. Die leerstuk van die laer magistratuur is gegrond in die goddelike beskikking wat, volgens Calvin en die Gereformeerde belydenisse, uitdrukking is van God se Vaderlike liefde. Die laer magistratuur is 'n gawe van God ter beskerming van die uitverkorenes en die uitbreiding van God se Koninkryk op aarde.

3.10.1.3.3 Die derde argument

God straf soms die bose deur middel van die bose, maar gewoonlik gebruik God mense om sy regverdigte straf uit te oefen: “God has always punished wicked men, and especially tyrants, partly without the ministry of men, by His own various means, some secret, others open; and partly through the instrumentality of men. Again, sometimes He punishes the wicked themselves by means of the wicked; but

ordinarily He does so through those who are called to exercise just punishment ...”⁷⁸ Indien ’n laer magistraat ’n tiran betuel, geskied dit deur die werksaamheid van God. Die boodskap aan alle Christene wat in moeilike omstandighede onder politieke tirannie verkeer is dat verset ’n plig is, ’n roeping van God, wat deur alle Christene gehoorsaam moet word of andersins God se oordeel in die gesig staar: Ons behoort God meer gehoorsaamheid te betoon en te vrees as mense.

3.10.1.4 Deel drie: Die oproep aan Christene

Die Belydenis wys daarop dat geen gelowige Christen die vyande van die Christendom mag ondersteun hetsy deur militêre vermoë, beraam van planne, geldskenkings of ander middele waarmee die vyande van die Christendom bewapen kan word nie. Vervolgens word ’n oproep gedoen dat sowel politieke gesagsdraers as onderdane wat by ’n oorlog betrokke is, moet seker maak aan wie hulle hul raadgevinge, geld, arbeid, liggaam en selfs as sodanig hul lewe en siel beskikbaar stel en aan watter partye, en om seker te maak dat dit nie tot voordeel van die vyande van Christus en sy Woord geskied nie. By effek beteken dit dat Christene ook moet verseker dat middele soos belastinggeld vir doeleindes wat vir God behaaglik is aangewend moet word, om vir belastinghervormings te werk en onregverdigde belastings teen te staan. Arbeid in diens van goddelose regerings is slegs geregverdig indien Christene hul ampte en gesag gebruik as middele om tirannie teen te staan. Indien Christene nie daarin slaag om sonder straf vry te kom nie, mag hulle eerder vlug of lyding ondergaan of die beskerming van die laer magistratuur ingevolge die goddelike, natuur- en menslike reg geniet – veral die prerogatiwe van die Duitse Ryk ingevolge waarvan gesagsdraers en onderdane wedersyds gebonde is deur bepaalde wette en privileges. Christene mag hierdie dinge met ’n goeie gewete gebruik, soos alle ander politieke verordeninge wat nie met God se Woord in stryd is nie. Die fokus van die oproep is die beroep op gelowiges om ingevolge God se bevel in Spreuke 24:11 diegene wat dood in die gesig staar te red en diegene wat na hul ondergang gesleep word, te bevry. Christene word van twee aspekte bewus gemaak: Eerstens, dat aktief tot die redding van Christene toegetree moet word sodat hulle nie onregverdiglik oorweldig word nie. Tweedens, dat Christene se verskonings om mede-Christene

⁷⁸ *The Magdeburg Confession*. Vertaal deur M. Colvin. North Charleston: Createspace (2012), onpagineerd.

in die steek te laat, nie vir God welbehaaglik is nie en dat die sogenaamde neutraliteit van Christene in hierdie aangeleenthede lafhartig en sondige pogings is. Die pligte wat gelowiges verskuldig is vir die hulp aan die stad, is die volgende: Eerstens, om volgens Jacobus 5 met gebede in te tree vir mekaar; tweedens, om pleidooie aan gesagshouders te rig; derdens, om dieselfde ywer ter bewaring van Christus te loods as wat die vyande ter vernietiging van Christus van stapel stuur – soos diegene wat in staat is tot die getrouheid wat Jonathan en Husai aan Dawid bewys het toe hy onreg aan die hand van Saul en sy seun Absalom gely het (1 Samuel 20; 2 Samuel 17). Die Belydenis roep Christene op tot dieselfde pogings om tiranne te weerstaan, as wat tiranne van stapel stuur om Christene te onderdruk – gegewe die versoeking van Christene om passiwiteit as geregtig te rasionaliseer. Die Belydenis sluit af met die verklaring van God se soewereine beskikking en die onwankelbare beloftes waarop gelowiges, selfs in die mees haglike omstandighede, moet vertrou: Ons het die belofte ontvang van Hom dat indien ons arbeid volgens God se Woord onderneem word, dit nooit tevergeefs sal wees nie, maar vrug sal dra. Voorwaar, Christus is met die Kerk en Hy sal haar tot die einde selfs teen die poorte van die hel beskerm.

4. Die implikasies van die Lutherse versetdenke, 1521-1550

Die Belydenis van Maagdenburg bevat een van die mees sistematiese en uitgebreide uiteensettings van die leerstuk van Protestantse verset teen tirannie. Dit het 'n grondslag gebied vir die Franse Calviniste, soos Theodorus Beza, en Skotse Calviniste, soos John Knox, om die leerstuk van die laer magistratuur in hul teologiese en politieke kommentare te inkorporeer. Dié belydenis was die uitvloeisel van die ontwikkeling van die Lutherse versetleer sedert 1531. Die Lutherse versetdenke is gebaseer op die twee-ryke-leer ingevolge waarvan die kerklike en politieke sferes onderskeie bestaan en funksioneer en elk normatief aan sy eie kompetensierein gebonde is. Vir politieke gesagshouders beteken dit dat hul nie veronderstel is om op die godsdienstige sfeer inbreuk te maak nie. Luther stel dit kort en kragtig: “Es ist für die Kaiser ausreichend, wenn er Vernunft besitzt.”⁷⁹ Politieke owerhede behoort só te regeer dat die uiterlike orde gehandhaaf word. Voorts beteken dit dat die politieke amp nie van kerklike weë gesanksioneer word nie en dat

79 Luther, WA, 27, p. 418, 4.

beide terreine onderskeie moet bestaan en funksioneer.⁸⁰ Die klem op skeiding van die terreine van kerk en staat sou ingevolge Luther se standpunt selfs in geval van siekte-epidemies gehandhaaf word sodat selfs 'n pesepidemie nie staatlke verbod op kerklike eredienste veroorloof nie. Die aanvaarding van die Nazi-ideologie deur die kerke in Duitsland voorafgaande aan die Tweede Wêreldoorlog, 1939-1945, sou in terme van Luther se twee-terreine-leër 'n pregnante voorbeeld van vermenging van die onderskeie kerklike en politieke terreine wees – 'n aanduiding tot welke mate politieke programme dikwels as die wil van God aan die onderdane verkoop word. Die twee-ryke-leer lê enersyds die grondslag vir die erkenning van die beginsel van godsdienstige verdraagsaamheid en meningsvryheid. Andersyds behels dit nie die inperking van godsdienstige geloof tot die innerlike en private lewe van individue nie, maar veronderstel die aktiewe en kommunikatiewe meesprek van geloofsoortuigings tot aangeleenthede wat die samelewing raak. Die twee-ryke-leer is ook nie gebou op 'n lafhartigheidsleer of passifisme en blinde navolging van die politieke maghebbers nie. Die foutiewe standpunt dat Luther se standpunte bedekte vorme van passifisme huisves, het tydens die Tweede Wêreldoorlog gelei tot gebrek aan ondersteuning van versetpogings teen die Nazi-regime in Duitsland. Uwe Simon-Netto het dié foutiewe standpunte, die morele dilemmas wat dit geskep het en die implikasies van die gebrek aan verset teen Hitler se outoritêre regime, duidelik aangetoon.⁸¹ Haar standpunt lui dat gebrek aan verset – wanneer dit vereis word – vir die voortbestaan van die grondslae van die samelewing as sodanig morele probleme skep wat dikwels groter is as die euwels wat daartoe aanleiding gegee het. Luther se versetdenke wat op die twee-ryke-leer gebaseer is, is andersyds sensitief vir moontlike chaos en anargie wat uit onnadenkende weerstand kan spruit. Voorts onderskei die Lutherse versetdenke tussen verset en oproer: Oproer is onverstandig omdat dit veelal nie die skuldiges tref nie, maar dat die onskuldiges dikwels daaronder ly, die grondslae van orde in die samelewing omver gestoot word en dat blote oproer neig om in tirannieke chaos te ontaard. Argumente ter motivering van verset met die oog op verdeling van besittings en kommunale besit, is merendeels gerig op die verdeling van ander se besittings en nie dié van die verkondigers van dié standpunt nie. Hy beklemtoon dat Protestantse leraars dikwels hul plig versuim om die tirannieke politieke maghebbers direk te vermaan. Verset teen politieke onderdrukking en tirannie vereis burgerlike moedigheid om 'n stem van protes te laat hoor – 'n vorm van passiewe verset met die bereidwilligheid om te ly. Onder alle omstandighede word vereis dat God

80 Luther, "Psalm-Auslegung", III, by Psalm 101, p. 100; *Confessio Augustana*, art. 28.

81 Uwe Simon-Netto, *Luther: Lehrmeister des Widerstands*. Basil (2016).

meer as mense gehoorsaam moet word, om onverantwoordelike bevels nie te gehoorsaam nie, selfs indien dit liggaam en lewende eis. Geloofsvervolging van Christene deur politieke owerhede kan met noodweershandelinge teengestaan word omdat dit 'n vermenging van die onderskeie terreine van die kerklike en politieke lewende behels en die grondslae van die twee-ryke-leer in gedrang bring. Burgerlike vryhede van lewende, die gesin en dié van bure kan op noodweersgronde beskerm word. Dié natuurregtelike afweersregte kom ook gesinshoofde toe wat as *plebs et magistratus* optree. In geval die staatlake owerheid wetgewing aanneem om onderdane se eiendom sonder vergoeding te onteien, sou kollektiewe verset deur die *magistrates populares*, by hul afwesigheid deur die volkse Standeverteenwoordigers en by hul gebrek aan aktiewe optrede, deur individuele gesinshoofde met of sonder hulp van andere reg en selfs plig wees. Luther sonder die beskerming van godsdiensvryheid in besonder uit. Pogings om Christene se oortuigings as synde *adiophora* te manipuleer en politieke dwang as neutraal voor te hou, is in wese verraad teen die Evangelie en kompromis is in *casus confessionis* nie moontlik nie. Onder leiding van Matthias Flacius het die Protestante van Maagdenburg pogings van Keiser Karel V om manipulasie van Christene se geloofsoortuigings as *adiophora* voor te hou, aktief weerstaan. In die Maagdenburgse Belydenis mond die Lutherse versetleer uit in die standpunt dat wanneer die fundamentele regte van onderdane deur politieke gesaghebbers aangestas word en laasgenoemde hul selfs teen God verhef deur nuwe wette aan te neem wat alle denkbare skandelikhede toelaat, behoort Christene dit selfs aktief te weerstaan. Aanslae teen die lewende, kinders, vroue en vryheid behoort selfs met gewapende verset teengestaan te word. Indien 'n owerheid sy ooreenkomste verbreek en die onderdane se burgervryhede aantast, is aktiewe verset geoorloof. Vervolgens 'n voorbeeld uit die Duitse geskiedenis van die vorige eeu: Dietrich Bonhoeffer se verset teen die Nazi-regime in Duitsland spruit uit sy aanvaarding dat die Nazi-vervolgings voldoen aan die kriteria wat Luther en Flacius vir legitieme gewapende verset geformuleer het. Bonhoeffer beroep hom op die *casus confessionis* wat ingetree het en wat behels dat niks meer *adiophora* en bygevolg neutraal is nie: "Die Deutschen Christen sagen: Der Arierparagraph sei ein Adiaphoron, er berühre nicht das Bekenntnis der Kirche. Wir antworten ... das (mit diesem Paragraphen) die Substanz der Kirche ..., d.h. das Bekenntnis (selbst) angegriffen ist."⁸² Bonhoeffer se standpunt berus op die oortuiging – soos dié van Flacius – dat "(w)as ... innerhalb der Kirche Adiaphoron ist, ist nach aussen hin nicht Adiaphoron, sondern gehört zum

82 D. Bonhoeffer, 1959, *Gesammelte Schriften*, II, p. 68.

Bekennnis.⁸³ By alle verset – hetsy passief, aktief, kollektief of individueel – geld die algemene Lutherse uitgangspunte van *pecca fortiter* (“sondige dapperheid”) met die besef van menslike gebreke aan insig en daed en die vertrou op God – *sola gratia* (“uit genade alleen”).

Bibliografie

BEKENTNIS, UNTERRICHT UND VERMAHNUNG/DER PFARRHERN UND PREDIGER/DER CHRISTLICHEN KIRCHEN ZU MAGDEBURGK. 1550. Magdeburg: M. Lotter. Inkonsekwente paginerings.

BONHOEFFER, D. 1959. *Gesammelte Schriften*, Bd. II. München: Chr. Kaiser Verlag.

BUGENHAGEN, J. 1547. Vorrede. In: *Erklärung ... von der frage/die Notwehr belangend. Mit Vorreden philippi Melanchthonis und Doct. Johan Bugenhagen. Pomers/Pastors der Kirchen zu Witteberg*. Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld. Ongepagineerd.

CONFESSIO ET APOLOGIA PASTORUM & RELIQUORUM MINISTRORUM ECCLESIAE MAGDEBURGENSIS. 1550. Magdeburg: Michaellem Lottherum. Inkonsekwente paginerings.

FLACIUS, M. 1549. *Apologia Matthiae Flaccij Illyrici ad Scholam Vitebergensem in Adiophorum causa ...* Magdeburg: Michaellem Lottherum. Inkonsekwente paginerings.

GREGORIUS VII. 1853. Registrum. In: J.-P. Migne (Red.), *Patrologia Cursus Completus*, Bd. 148. Parisinorum: Petis-Montrouge.

JOHANNES VAN SALISBURY. 1992. *Polycraticus*. Cambridge: Cambridge University Press.

LAMPE, P. 2018. Widerstand bei Luther: Vortrag auf die Rittertag der Pommerischen Genossenschaft in Worms 2017. In: *der Greif*, 1: 26-33.

LUTHER, M. 1539. *Dem wirdigen herrn/Johan B. Prediger der Kirchen ... meinem lieben Freund*. Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld. Inkonsekwente paginerings.

LUTHER, M. 1540. *Etliche Schlüsse ... in öffentlicher Disputation verteidige. Das man dem Bapst und seinen Schutzherrn/wider unrechte gewalt un Krieg/widerstand thun sol*. Magdeburg: M. Lotther. Inkonsekwente paginerings.

83 Bonhoeffer, *Gesammelte Schriften*, II, p. 275.

LUTHER, M. 1546. *Etliche Schlüsse ... das man dem Bapst und seinem Schutzherrn wider unrechte gewalt und Kriege/widerstand thuen sol.* Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld.

LUTHER, M. 1546. *Ein New Lied von der Weltlichen Oberkeit. Item Ein ratschlag ... Ob dem Kaiser/so er jemand mit gewalt/des Evangelij halben/uberziehen wolte/mit rechte widerstand geschehen möge.* Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld. Inkonsekvente paginerings..

LUTHER, M. 1547. *Erklerung ... von der frage/die Notwehr belangend. Mit Vorreden philippi Melancthonis und Doct. Johan Bugenhagen. Pomers/Pastors der Kirchen zu Witteberg.* Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld.

LUTHER, M. 1883-1987. *Werke: kritische Gesamtausgabe (WA).* Bde. 1-78. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger.

MANEGOLD VAN LAUTENBACH. 1891. Ad Gebehardum. In: *Monumenta Germaniae Historica. Libelli de Lite Imperatorum et Pontificum Saeculis XI et XII. Conscripti. Tomus I.* Hannoverae: Impensis Bibliopoli Hahniani, pp. 300-430.

MELANCHTHON, P. 1547. Vorrede. In: *Erklerung ... von der frage/die Notwehr belangend. Mit Vorreden philippi Melancthonis und Doct. Johan Bugenhagen. Pomers/Pastors der Kirchen zu Witteberg.* Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld. Ongepagineerd.

MENIUS, J. 1547. *Von der Notwehr unterricht: Nützlich zu lessen.* Wittemberg: Deit. Creuzer.

PFLUGHOEFT, A.L. 2022. *Lutheran Political Resistance: The Magdeburg Confession and the doctrine of the lesser magistrate.* M.A.-verhandeling. Wisconsin Lutheran Seminary.

SIMON-NETTO, U. 2016. *Luther: Lehrmeister des Widerstands.* Basil: Fontis.

THE MAGDEBURG CONFESSION. 2012. Vertaal deur M. Covin. North Charleston: Createspace.

TREWHELLA, M.J. 2013. *The Doctrine of the Lesser Magistrates.* North Charleston, South Carolina: CreateSpace.

WHITFORD, D.M. 2001. *Tyranny and Resistance: The Magdeburg Confession and the Lutheran Tradition.* Saint Louis: Concordia Publishing House.

WITTE, J. 2010. *Widerstand und Revolution in westlicher Tradition.* In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung: kanonisches Abteilung* 127:1485-1519.